

BAŠTINA KLASIČNOG PRIRODNOG PRAVA I SUVREMENA MARKSISTIČKA PRAVNA MISAO, Ernst Bloch, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Izdavački centar Komunist, Beograd 1977, str. 299.

Oblast teorijske jurisprudencije sadrži poprilično nerazrađenih pojmova među marksistima. Najraniji nesporedni očitivali su se u određenju uloge prava u državi prelaznog perioda.

Sovjetski normativisti dopunili su Staljinovu tezu o jačanju političke države tezom o jačanju prava te je tako Marxova misao o odumiranju prava razriješena potpunom prevlašću publicističke jurisprudencije.¹

Noviji pokušaji marksističke teorije nastoje izbjeći redukcionističke definicije prava isključivo na normativističkoj ravni ili isključivo na planu fakticiteta. Inzistirajući na gledištu totaliteta, nova razmatranja žele metodološki uključiti i normativno i društveno materijalno određenje pravnog fenomena, i to u odnosu »jedinstva različitosti«.²

Ishodišna točka marksističke teorije prava jest Marxova kritika građanskih pravnih teoretičara i njihove spoznajne metodologije koja je bit prava tražila ili u državnoj prinudi ili u slobodnoj volji. U analizi državnih i pravnih instituta Marx je polazio od njihova materijalnog supstrata — privatnog vlasništva. Stoga on ukazuje na pravni odnos i državu kao na posljedicu društvenih odnosa u kojima se sukob privatnovlasničkih interesa rješava samoodricanjem u zakonu i pravu. Istodobno, određujući historijsku poziciju proletarijata iz njegova otuđenog ekonomskog i socijalnog položaja, Marxovo djelo toj klasi namjenjuje općečovječanski zadatak. U političkoj borbi i pobjedi proletarijata Marx ne vidi pobjedu jedne klase i klasnog prava, već preobražaj klasnog prava u čovječansko pravo. Očito je da Marx i Engels, unatoč originalnoj znanstvenoj koncepciji prava, nisu dali cjelovitu pravnu teoriju.

Rekonstrukcija misli klasika marksizma o problemima prava obvezuje danas na mnogo teži napor: slijedom njihova pozitivnog humanizma sagledati pravo kao dio povijesne prakse i slobode. U suvremenoj filozofiji prava odista je malo koja misao zaokupljena ovim postulatima kao pravna i politička misao E. Blocha. Blochovo poimanje pravnog poretka tijesno je povezano s određenjem pojma socijalizma i komunizma kao svjesne izgradnje novog humanuma. Stoga su i njegove centralne misli upućene temi ljudskoga — čovjeku i njegovu radu. Ne ulazeći pobliže u određivanje središnjih kategorija Blochove filozofske misli, istaknimo da je i njegova pravna filozofija integralni dio njegova mišljenja *nade*, pri čemu se budućnost ukazuje kao primarna vremenska dimenzija, a utopijska svijest kao pitanje čovjekove biti.

¹ Marksistička teorija države i prava u Sovjetskom Savezu nakon revolucije do učvršćenja Staljina na vlasti obiluje radovima koje obilježava klasni i kritički pristup tim pojavama. Osim M. A. Rajsnera, koji je pisao i prije revolucije, značajna su imena: P. I. Stučka, I. Razumovski, J. B. Pašukanis. Reakcija staljinizma na marksističku teoriju prava rezultirala je ponovnim uvođenjem normativističke teorije. Tako je A. Višinski teoriju o odumiranju države i prava nazvao provokatorskom i utopijskom. Poslije XXII kongresa KPSS oštrije se kritiziraju takve koncepcije što svjedoči o progresivnim tendencijama u razvitku sovjetske pravne teorije.

² O mogućnostima i potrebi izgradnje marksističke teorije prava vidi opširnije N. Visoković, Teze o marksističkoj teoriji prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu XII, 1975, 131-145.

U djelu »Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo« Blochova pažnja zaokupljena je historijskom analizom prirodnopravne filozofije. Ta Blochova knjiga izišla je prvi put 1961. godine kao 6. svezak cjelokupnih djela u izdanju Suhrkamp u Frankfurtu na Majni.³ Na pitanje zašto se marksistički filozof bavi baš historijom teorije prirodnog prava Bloch je jednom prilikom odgovorio drugim pitanjem: Kako je moguće da se dosad tako mali broj marksističkih filozofa bavio prirodnim pravom, kad upravo prirodno pravo u povijesti revolucije i povijesti ideologije predstavlja veoma važan faktor? »Svjetlost« je došla prije od prirodnog prava nego od socijalnih utopija koje su lagano izumirale u 18. st., tvrdi Bloch, i svoj stav ovako formulira: »[...] meta socijalnih utopija je uspostavljanje najveće moguće sreće i slobode [...]«, »[...] slika cilja u prirodnom pravu nije ljudska sreća, već uspravan hod, ljudsko dostojanstvo [...]«. Naglašeno poštivanje kojim marksizam promatra socijalne utopije kao svoje prethodnike mora uključiti i prirodno pravo, jer proleterski humanizam nije tek na kraju blizak prirodnopravnoj tradiciji i patosu ljudskog dostojanstva. Upravo od toga poništenog dostojanstva Marx ukazuje na »klasu s radikalnim lancima«, na sferu koja »ne polaže zahtjev ni na kakvo pravo jer se na njoj ne vrši nikakvo nepravo nego nepravo uopće«. Ali baš »nepravo uopće«, kao takvo, ne može se ni označiti ni mjeriti ni odštetiti, ako se ne vidi nikakvo pravo, nikakva »utopija prava«, tvrdi Bloch.⁴

Uspravan hod i ljudsko dostojanstvo kao osnovna misao-vodilja staroga prirodnog prava u svojoj suvremenoj objeckiji aktiviraju odlučna pitanja humanizma. Na toj temi Blochovo djelo inzistira do kraja. Zbog toga je odlučan i njegov zahtjev da se razlike u nekadašnjim socijalnoutopijskim nazorima o sreći i negdašnjim prirodnopravnim poimanjima dostojanstva vide konačno funkcionalno povezane i prevladane. Sasvim je sigurno, ističe Bloch, da »tako malo postoji sreća, koja je primjerena čovjeku, bez svršetka stare i nove pokornosti«.⁵ Socijalna utopija i utopija prirodnog prava susreću se i dopunjuju u istom humanom grostoru.

»Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo« djelo je u kojemu Bloch u prvom redu želi ukazati na značaj baštine klasičnoga prirodnog prava i za suvremenu marksističku misao, i za socijalizam kao pokret. On pojam pravnosti istražuje počam od sofista, Epikura i stoika. Njihova osvjedočenja pokušala su utemeljiti pravo izvan propisa. Dok su sofisti uveli vrijednosni pojam prirodno-pojedinačnog i slobodnog subjekta, Epikur je državi oduzeo posvećenost i učinio je zavisnom od ugovora slobodnih i jednakah individuuma. Stoičizam je, naprotiv, uspostavio onu trajnu vezu između prirode i prava te time prvi put pribavio patos prirodnom pravu. Stoičko prirodno pravo imanentno je svijetu, pa stoga ono odbacuje sve zapovijedi koje nisu sadržane u »životnom zakonu samoga svijeta«. Time je definirana krajnje široka i opća teorija prava kojoj se kasnije obraćala i rimska jurisprudencija, iako je polazila od potpuno suprotnih načela. Rimsko pravo bilo je iskonski trezveno, praktički usmjeren i ograničeno na zaštitu prava vlasništva. Stoički pojam »lex universalis« poslužio mu je samo kao ideolo-

³ Ovo djelo izašlo je kod nas u prijevodu A. Pažanina koji je ujedno napisao opširan i zanimljiv predgovor.

⁴ Svet vidno promeniti, Razgovor s E. Blochom vođen u svibnju 1974. za seriju emisija »Les Archives du 20e siècle« na francuskoj televiziji, Treći program 45, II, 1980, 335-419.

⁵ Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Beograd 1977, 196.

ška pomoć pri logičkom formuliranju zajedničkog prava grada Rima i prava stranaca (*ius gentium*).

Srednjovjekovni oblik prirodnog prava interpretira stoičko izjednačavanje *lex naturae* — *lex divina* pomoću Dekaloga. Odnos Stoa—Dekalog ponovo je očitovao prirodno pravo, ali ono je ovdje relativirano i oslabljeno. Relativno prirodno pravo sankcioniralo je državnu vlast i pravo kao sredstvo protiv grijeha. Time je utemeljena upravo najteža neprilika prirodnog prava, opresija iz njega samoga kao relativnog prava. Relativno prirodno pravo na taj način ne razara pozitivno pravo, ono ga, štoviše, idealno dopunjuje. Baptistički pokret u vrijeme reformacije i dalje je priznavao samo apsolutno prirodno pravo koje je odigralo značajnu ulogu u seljačkim ratovima. I dok je relativno prirodno pravo odozgo gledalo na čovjeka kao na objekt božje pravednosti, prirodno pravo novoga vijeka lišilo je patos pravednosti njegove pramjere i isticalo patos slobode i jednakosti. Klasično prirodno pravo, naglašava Bloch, ideologija je individualnog gospodarstva i kapitalističkog prometa roba, ideologija kojoj je potrebna formalna jednakost i općenitost zakona umjesto privilegiranih srednjovjekovnih prava. Prirodno pravo oslobađa se teologije (Grotius), ali ono još nije bilo podobno za demokratsku revoluciju. Naročitu pažnju Blocha pobuđuje jedan mislilac toga doba — C. Thomasius kome Bloch posvećuje i posebnu studiju, objavljenu u ovoj knjizi kao dodatak o Christianu Thomasiusu, njemačkom učenjaku. U učenju Thomasiusa Bloch vidi istinsko ograničenje objektivnog prava u korist subjektivnoga. Thomasiusov zahtjev za tolerancijom na području slobode vjere i savjesti vodio je razvitku tzv. unutrašnjih subjektivnih prava odvojenih od policijske države i državne crkve.

Prema Blochu klasično prirodno pravo dosiže svoj vrhunac u djelu J. J. Rousseaua. Novost što je unosi Rousseau jest »apsolutna neotuđivost« osobe. Iz društvenoga ugovora brisan je ugovor o vlasti. Osoba se ne predaje nikakvom zastupništvu, ona se predaje jedino »općoj volji« (*volonté générale*), te je tako prvi put prirodno pravo ušlo u plan suvereniteta naroda. Državni ugovor ima zadaću da zaštititi individualne slobode u zajednici, a radi te zaštite on se može i otkazati. Tako je Rousseau naučavao ne samo revoluciju nego i stalnu »narodnu« kontrolu njezinih tekovina.

Premda su u svom povijesno realnom sadržaju ta prava bila ograničena građanskim interesom, marksistički um obvezan je — ističe Bloch — prirodnim pravom ne samo zbog teorije revolucije nego isto toliko i zbog deklaracije ljudskih prava. Analizu osnovne misli-vodilje prirodnog prava Bloch nastavlja prikazom Kantove i Fichteove filozofije prava, zaključujući da se u Kanta i nakon njega priroda kao mjera održala samo u estetici, a ne i u filozofiji prava. Buduća istraživanja gledala su na pravo kao na povijesnu tvorevinu. Prijelazom od apstraktnog prirodnog prava k povijesno-pozitivnom pravu građanstvo je, zamjećuje Bloch, napustilo svoju konstruktivnu ali također i svoju progresivnu bit. U pravnoj znanosti put prema pozitivizmu vodio je preko romantike. Pozitivistička jurisprudencija prognala je sve umne projekcije 18. st., a pozitivno pravo izdavalo se kao proizvod tradicije dostojan poštovanja. Nepovijesno prirodno pravo nadomjestilo se nekom vrstom tajne povijesti prava. Historijska pravna škola (Savigny i sljedbenici) predočila je golem povijesni materijal, ali u zbiljsku povijest prava, koja se primarno odnosi na ekonomiju i u prirodno pravo, nije prodrla, zaključuje Bloch. Interpretirajući Hegelovu pravnu filozofiju, Bloch jasno govori da je metodički neodrživo govoriti o bilo kakvoj fiksnosti u poli-

tičkoj i pravnoj misli Hegela (unatoč apoteoze pruske stvarnosti), jer je ona neprimjerena Hegelovom pojmu bitka koji biva, bitka koji se protivvrječno kreće iznad svega fiksnoga.

Analizu kasnograđanskog prirodnog prava Bloch privodi kraju prikazujući njegovu nemoć naspram građanske stvarnosti, Pravo pokorno stoji pred kapitalističkim nalogom, ono ga samo formulira ili interpretira. Sam pravni sadržaj označava se kao metajuristički, izbacuje se iz prava i prepušta sociologiji (Jellinek). Juristički formalizam uznapredovao je do takvog postvarenja da se za njega »ono čisto jurističko« može slagati čak s nepravom. Fašizam potpuno odbacuje postojeći dekor građanske države. Cjelokupno pravo postalo je ovdje državno pravo, a na mjesto »ipak još racionalnog formalizma«, stupio je »besramni pragmatizam« u službi monopolističkog kapitala.

Podastirući obiman povijesni materijal, Bloch uspijeva potpuno pokazati dvostruki karakter građanske pravne ideje. S jedne strane ona nosi revolucionarne oznake naspram privilegija feudalne naravi. Općenitost zakona ukazuje se tako kao progresivan građanski zahtjev, i humana odrednica klasičnog prirodnog prava. S druge strane, jednakost pravnog reguliranja uzdigla se nad »neprekintu nejednakost vlasništva« te je tako u buržoaskoj pravnoj državi služila jedino tome da svojom apstraktnom polovičnošću prikrije privilegije vladajuće klase. Ovdje Bloch razvija jednu od svojih važnijih misli. Građanska je revolucija, ističe on, u »većini točaka bez sumnje bila više građanska nego revolucija«, ali ona ima u sebi onaj utopijsko-konkretni sadržaj obećanja na koji se može oslanjati zbiljska revolucija. To je sadržaj ljudskih prava: Trobojnica — sloboda, jednakost, bratstvo — unatoč aporija ukazuje daleko preko građanskog horizonta. Socijalistička revolucija, prevladavajući klasno društvo uopće, dolazi do točaka gdje dodiruje ono što je bilo intendirano građanskim revolucijama. Tako Blochovoj kritici ne izmiče dogmatizam teorija koje niječu građansku revoluciju kao rodoslovno stablo socijalističke revolucije (teorija Maxa Horkheimera). Taj posao, ističe on, »čini proletersku revoluciju nužno bespovijesnom, odstranjuje je od historijsko-materijalističke dijalektike [...]«. ⁶ Vraćajući se ponovo Marxu i njegovoj nenadmašnoj oštrini u analizi građanskih klasnih interesa u ljudskim pravima, Bloch ne zaboravlja ni njegovo proročanstvo o budućem sadržaju ljudskih prava u kojima čovjek ne predstavlja egoistički nego socijalistički individuum.

Bloch potpuno usvaja marksističku distancu prema pravu. S obzirom da je privatno vlasništvo vladajuća kategorija jurisprudencije, njegovim ukidanjem i jurisprudencija postaje pouzdana bezfunkcionalna. Marksizam za pozitivno pravo ima stoga samo povijesni interes. Sasvim je drugačiji odnos marksizma prema prirodnom pravu, bolje rečeno, njegovim nepromjenjivim intencijama prema uspravnom hodu, prema ljudskom dostojanstvu. Inventar prirodnog prava u besklasnom društvu ne postaje muzealan u istom smislu kao inventar pozitivnog prava. Posljednja kvintesencija prirodnog prava, postulat ljudskog dostojanstva, pouka je protiv svih postvarenja nekontrolirane moći. Za Blocha marksizam upravo u pogledu »poniženih i uvrijeđenih« nalazi u prirodnom pravu neke neprolazne vrijednosti. Pod tu ocjenu nikako ne potpadaju tadašnje iluzije i čiste ideologije. Marksistički uvid uklanja sva urođena prava, državni ugovor i konstrukcije a priori, isto tako i vječnost ljudske prirode i sveukupne prirode. Hipostaze i pozlaćenja strani su marksizmu, jer »on ne potrebuje nikakvu oprečnu

⁶ N. dj., 8.

ideologiju prema povijesti«. ⁷ Odbacujući apstraktnu hipostazu ideala, Bloch naglašava njegovu sasvim drugačiju pojavnost, ako se on »konkretno utopijski« može »čuti« iz dijalektičkog posredovanja povijesti. Ono što je Hegel započeo, marksizam je postavio na noge. Njegov ideal (ukidanje svih odnosa u kojima je čovjek potlačeno i poniženo biće) u »samom društvenom bitku proletarijata otkrio je onaj proces kojeg se realna dijalektika mora učiniti samosvjesnom, da bi se dospjelo do teorije revolucionarne prakse, dakle do prakse revolucionarnog ideala«. ⁸ Jasnim razgraničenjem marksističke teorije, kao radikalne kritike s povijesno humanističke pozicije, od spekulativnih kategorija prirodnog prava, Bloch je dao svojevrsan odgovor Kelsenovoj tezi o »marksističkoj doktrini, koja operira s njoj svojstvenim prirodnim pravom«. ⁹

Slijedeći odjeljak Bloch je u svojoj knjizi posvetio analizi subjektivnog i objektivnog prava. Utvrdivši njihovu odvojenost u građanskom društvu, Bloch je vidi to težom, jer ona se ostaje samo unutar građanskog društva već je sadržana i u borbi protiv njega. Ova prava Bloch promatra u odnosu potpune uzajamnosti; svaka diktatura za njega je suspenzija prava. Istodobno Bloch naglašava dvostruki tijek subjektivnog prava: tijek »unutar postojećeg društva« i tijek »revolucionarne borbe protiv postojećeg društva u cjelini«. Objektivno je pravo jedinstveno i počiva na vladajućoj klasi. Dolazak novih klasa na vlast sadržajno je donosio samo promjene vlasništva. Ali drugi izvor subjektivnog prava kao »lozinke revolucionarne borbe« ne da se više držati u sprezi s pravom vlasništva. Time što se ljudsko dostojanstvo našlo izvan klasne ekonomije, ono nije, kako kaže Bloch, »izvan marksistički razumljive ekonomije«, jer se i sam Marx »neprestano vraća na drugi izvor: na temeljno pravo da se ne dopusti sebe tretirati kao nitkova«. ¹⁰

Dualizam: subjektivna javna prava — objektivne norme u socijalizmu smanjuje se. Bloch pri tom napominje: »Kod Engelsa i Lenjina nije riječ o dokidanju nego o odumiranju države«, riječ je o njenoj »suvišnosti u socijalistički vođenoj ekonomiji«. ¹¹ Staljinistička praksa opozvala je tu tezu fetišizirajući državno pravo, koje tim postaje — kako Bloch ističe — opasnije nego ikada prije. Kao marksist Bloch ostaje u uvjerenju kako bi u besklasnom društvu »posljednje subjektivno pravo bilo ovlaštenje da svatko proizvodi prema svojim sposobnostima, a troši prema svojim potrebama: to ovlaštenje jamči se posljednjom normom objektivnog prava: solidarnošću«. ¹²

Najzad, Bloch razmatra pitanje vrijednosnih proporcija prava i morala, otkrivajući ponovo njihovo intencionirano humano podudaranje. Sasvim je sigurno da samo moral oslobođen ideologije, konačno moral »intendiran besklasno« obitstinja izreku: »[...] Socijalizam, pogotovo komunizam jest to što se tako dugo tražilo pod imenom morala«. ¹³ Istodobno Bloch uočava sve loše posljedice »re-

⁷ N. dj., 163.

⁸ N. dj., 184.

⁹ Kelsenovom usporedbom marksističke teorije s doktrinom prirodnog prava i njenom znanstvenom neodrživošću temeljitije se bavi rad Ž. Anzulovića, *Klasici marksizma i pravo* (s osvrtnom na Kelsenovu kritiku), Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, IV, 1966, 15–61.

¹⁰ N. dj., 208.

¹¹ N. dj., 214.

¹² N. dj., 209.

¹³ N. dj., 224.

dukcije moralnog na apsolutni politikum«. Ovdje Bloch citira apologetsku Pašukanisovu formulaciju o identičnosti osobne i klasne prednosti gdje uopće nedostaje fenomen morala, pa zaključuje: »Sigurno, heteronomija koja u svojem društvu ne ostavlja uopće moralna pitanja individuuma, čak isto tako malo kao za samu sebe, takva je mogla tako reći kao prosvijećeni apsolutizam novog stila 'izbrisati' osobe, jer je njihova 'osobna prednost' ionako primijećena njihovom klasom i samo pomoću nje, čak u njoj. Međutim, osobe su time opozvane ili ponižene do pukih recipijenata, a problem zahtjeva individuuma na zajednicu i obratno, kao moralni problem, nije uopće zabilježen.«¹⁴

Za uspostavljanje »carstva slobode« jednako je tako od presudne važnosti i promišljanje nekih temeljnih pitanja etike: odnos slobode volje i nužnosti, osobe i društva koje treba izgraditi, društva i osobe koju treba osloboditi.

Kritičkim sučeljavanjem i prezentiranjem utopije prirodnog prava Bloch prije svega želi dati odlučan podstrek mišljenju svoga vremena. I ovdje je u pitanju povijesno kao utopijsko koje drži otvorenim vlastitu dimenziju mogućnosti, koje je kritičko oružje spram povijesnog fakticiteta. Inzistirajući na dosojanstvu i slobodi kao fundamentalnim i neprijepornim ljudskim pravima, Bloch dospijeva do biti Marxove vizije humaniteta i prenosi je dalje u njenom cjelovitom sadržaju. Socijalizam smjera zbiljskoj slobodi, a ona je za Blocha ponajprije sloboda od vladavine drugih ljudi, stoga bi i »lik poretka koji je postao istiuskim konkretnim poretkom, sa slobodom kao jedinim razlogom i sadržajem tog poretka, bio tek polis, jer je bez politeje«.¹⁵

U novijoj jugoslavenskoj pravnoj teoriji nema djela posvećenih vrijednosnoj dimenziji prava, otuda je očigledan podsticaj ove knjige budućim razmatranjima aksiološkog sadržaja ideje prava. Blochova pravna aksiologija postavljena je na kategorijama »ljudskog dostojanstva«, »slobode« i »solidarnosti«, a pravni fenomen, koji isključuje ove sadržaje, osakaćen je u svom najdubljem humanom značenju.

Nada Kisić-Kolanović

»ŽENSKI SVIJET« Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH i Izdavački savjet časopisa »Žena«, Zagreb 1979 (reprint)

Nakon više od četrdeset godina reprint-izdanjem »Ženskog svijeta«, javnosti i stručnoj publici pruža se uvid u vrijedan dokument partijskog rada. Jer, »Ženski svijet« pokrenula je i podržavala Komunistička partija i on svjedoči o izuzetno važnom i do sada manje osvjetljenom »ženskom« sektoru partijske ideološke fronte. »Žensko pitanje« ni onda, kao uostalom ni do danas, nije postavljano bez mnogih kontroverzi. »U naprednim krugovima našlo se i protivnika posebnog lista za žene. Operiralo se s poznatom frazom da posebno okupljanje

¹⁴ N. dj., 227.

¹⁵ N. dj., 215.